

MISCEL·LÀNIA

**RELLEGINT ES FIGUERAL DE SON REAL SEIXANTA
ANYS DESPRÉS D'HAVER ESTAT DESCOBERT**

***REREADING ES FIGUERAL DE SON REAL
SIXTY YEARS AFTER ITS DISCOVERY***

Jordi Hernández-Gasch

Investigador adscrit a l'Institut Català
d'Arqueologia Clàssica

Resum: La recent neteja i parcial consolidació des Figueral de Son Real ha permès precisar-ne des del punt de vista planimètric un seguit d'aspectes. A més, l'observació de les estructures i de les seves relacions estratigràfiques ha possibilitat una relectura del jaciment que difereix de la donada a conèixer en els anys setanta per Rosselló Bordoy i Camps Coll. En alguns casos les evidències són incontestables, però en altres són hipòtesis que podrien ser contrastades amb la reexcavació. Un sondeig obert amb la finalitat de datar el monument central elevat ha proporcionat una datació entre els segles XI i X a. n. e., cosa que restringeix la proposta d'autors anteriors.

Paraules clau: bronze final, primera edat del ferro, assentament, cronologia absoluta, topografia.

Abstract: Recent cleaning and partial consolidation works at Es Figueral de Son Real have clarified a few aspects at the planimetric level. In addition, observation of the structures and their stratigraphic relationships has allowed a rereading of the site that differs notably from the one released in the seventies by Rosselló Bordoy and Camps Coll. In some cases, evidences are incontestable, but in others they are hypotheses that could still be contrasted with re-excavation. An open sounding with the purpose of dating the elevated central monument has incorporated a dating between the 11th and 10th centuries B.C.E., restricting the proposal of previous authors.

Keywords: Late Bronze Age, Early Iron Age, Settlement, Absolute chronology, Topography

Del 3 d'agost al 6 de setembre de 1965

El jaciment des Figueral de Son Real (Santa Margalida, Mallorca) sembla que va ser descobert l'estiu de 1958 durant el treball de camp dut a terme per un joveníssim Guillem Rosselló Bordoy en relació amb una beca de recerca de la Fundació March.¹

L'excavació es va fer en un temps rècord de només cinc setmanes, durant les quals es va excavar la pràctica totalitat del jaciment.² S'hi obriren «cales de comprovació» o trinxeres de 3 m d'amplada i una llargada variable, amb testimonis intermedis de 0,5 m, que foren eliminats a mesura que avançaven els treballs. L'excavació s'efectuà a capes regulars de 15-20 cm de potència.

Una planimetria d'èxit, un jaciment reivindicat

Després de l'excavació, es Figueral de Son Real va quedar definit com un «complex» arquitectònic format per sis construccions absidals al voltant d'un monument central elevat que acull una cambra. La cronologia d'ús del conjunt es va establir en el *talaiòtic arcaic*, si bé la seva construcció s'albirava *pretalaiòtica*.³ En el jaciment es va documentar també una ocupació islàmica.

El jaciment ha cobrat especial rellevància en els darrers vint anys pel fet que molts investigadors l'han reivindicat com a poblat de transició.⁴ La

novetat de l'assentament rau en el fet que existeix una estructura protourbana més compacta que l'aldea de navetes, en la qual les edificacions, amb planta de naveta, s'aglutinen al voltant d'un monument central elevat, tot prefigurant el model d'implantació talaiòtic.⁵

La planimetria publicada per Guillem Rosselló Bordoy i Joan Camps Coll l'any 1972 ha estat profusament reproduïda amb retocs de programari de tractament d'imatges (fig. 1.1).⁶ Tot i ser una planimetria esquemàtica, però que sembla ben elaborada per als mitjans de l'època, està mancada de nombrosos detalls, tant pel que fa al dibuix d'algunes estructures (segments de murs, bases de columnes, enllosats i llars) com pel que fa a la delimitació correcta dels murs i dels adossaments o destruccions que presenten. Aquest fet, esmenat parcialment en el text amb l'esment de les llars o referències a reformes a R3, R4 i R7,⁷ ha resultat a la fi molt més greu en relació amb el segon aspecte, ja que se n'ha derivat una incorrecta identificació morfològica i una deficient lectura de la seqüència cronoestratigràfica de les estructures.⁸

ca)», *Trabajos de Prehistoria* 62 (2) (2005), p. 147. Vicente Lull, Rafael Micó, Beatriz Palomar, Cristina Rihuete i Roberto Risch, *Cerámica talayótica. La producción alfarera mallorquina entre ca. 900 y 550 antes de nuestra era*. Barcelona: Edicions Bellaterra, 2008, p. 19. Bartomeu Salvà i Jordi Hernández-Gasch, «Los espacios domésticos en las Islas Baleares durante las Edades del Bronce y del Hierro. De la sociedad Naviforme a la Talayótica», Carme Belarte, Josep Pou i Joan Sanmartí (ed.), *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (Ier. mil·lenni aC)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 304 i 317.

⁵ Jordi Hernández-Gasch i Javier Aramburu-Zabala, «Murallas de la...», *op. cit.*, p. 147. Vicente Lull, et al., *Cerámica talayótica...*, *op. cit.*, p. 19. Bartomeu Salvà i Jordi Hernández-Gasch, «Los espacios domésticos...», *op. cit.*, p. 304 i 317.

⁶ Manuel Calvo i Bartomeu Salvà, *El bronze final...*, *op. cit.*, fig. 15C. Gabriel Pons, *Anàlisi espacial del poblament al Pretalaiòtic final i Talaiòtic I de Mallorca*. Palma: Consell de Mallorca, 1999, fig. 80. Jordi Hernández-Gasch i Javier Aramburu-Zabala, «Murallas de la...», *op. cit.*, fig. 2.2. Vicente Lull, et al., *Cerámica talayótica...*, *op. cit.*, fig. 2.1. Bartomeu Salvà i Jordi Hernández-Gasch, «Los espacios domésticos...», *op. cit.*, fig. 2B.

⁷ Guillermo Rosselló i Juan Camps, *Excavaciones en el...*, *op. cit.*, p. 117, 115 i 118, respectivament.

⁸ R significa *recinte* i identifica cada construcció. La numeració és pròpia, atès que no existeix una numeració de les estructures en la denominació substantiva anteriorment emprada.

¹ Els resultats, inèdits, figuren en una memòria lliurada l'any 1960. Hem sol·licitat de consultar-la, però no se n'han trobat referències a l'arxiu de la Fundació March, amb seu a Madrid.

² Guillermo Rosselló, Juan Camps, *Excavaciones en el complejo noroeste de «Es Figueral de Son Real» (Santa Margalida, Mallorca)*, Separata del *Noticiario Arqueológico Hispánico - Prehistoria*. Madrid, 1972, p. 120.

³ *Ibid.*, p. 160-161. Al llarg de l'escrit empram la cursiva per a la periodització original, per distingir-la d'altres propostes de seriació que hi ha hagut a les darreres dècades.

⁴ Manuel Calvo i Bartomeu Salvà, *El bronze final a les Balears. La transició cap a la cultura talaiòtica*. Palma: Arca, 1997, p. 57. Jordi Hernández-Gasch i Javier Aramburu-Zabala, «Murallas de la edad del hierro en la cultura talayótica. El recinto fortificado del poblado de Ses Païses (Artà, Mallor-

Tampoc no hi ha contribuït el fet que s'elaborés l'aixecament planimètric d'una restauració sense indicar-ho. Només un autor dels citats amb anterioritat sembla haver còpsat aquesta problemàtica,⁹ mentre que d'altres han pres l'aspecte final de les construccions per *plantas heterogènies* «que difereixen en major o menor mesura del patró naviforme»,¹⁰ o hem descrit les compartimentacions interiors i els murs de tancament de R3 i R4 com a originals.¹¹

Un jaciment amenaçat

L'any 2015 els codirectors de les intervencions de restauració i excavació a la necròpolis de Son Real (Santa Margalida, Mallorca) varen dirigir una neteja de vegetació en es Figueral de Son Real, seguida d'un informe de l'estat de conservació del jaciment, el qual s'havia anat degradant en els darrers decennis a conseqüència d'una perllongada manca de manteniment.¹² De resultes d'aquesta actuació, es va poder observar i documentar en detall l'estat de les restes i constatar com la pèrdua de massa pètria era resultat del desplaçament i la caiguda de blocs, provocats per l'erosió, el trànsit humà i la pastura d'ovelles. Algunes pedres havien esclatat per l'exposició ambiental i es va notar també l'afectació que havia provocat el creixement d'arbres damunt les restes arqueològiques.

No obstant això, les estructures no havien patit una destrucció massiva, gràcies a les feines de consolidació escomeses en els anys seixanta per

Rosselló Bordoy i Camps. Amb aquest document sobre l'estat de conservació es dotava els gestors del bé d'una eina de treball per actuar de cara a la salvaguarda del monument i al condicionament per a la visita de l'espai, que es troba a escassos 500 m de les cases de possessió de Son Real, on se situen les oficines i el centre d'interpretació de la finca pública.

Finalment, es varen posar de manifest les omisions i els errors de lectura consignats en la planimetria del jaciment coneguda fins a la data (fig. 1.2), així com en la informació continguda a la memòria d'excavació publicada l'any 1972.

Tot seguit l'IBANAT va sol·licitar als mateixos tècnics un projecte d'intervenció arqueològica per a una actuació integral en el jaciment de cara a conservar-lo, fer-ne recerca i adequar-lo a la visita. Tot i que aquest projecte no es va arribar a executar completament, l'any 2020 el mateix organisme va promoure i finançar una intervenció arqueològica que complís les tasques inicials (neteja i documentació) i d'urgència (consolidació dels elements més degradats i ruïnosos) del programa integral, a fi d'aturar la degradació de les estructures i contribuir a fer-ne recerca i difusió.

Aquestes feines han permès obtenir una fotogrametria de qualitat i discernir les relacions estratigràfiques que els diversos elements estructurals tenen entre si. Aquesta nova planimetria més precisa i comprensiva és la que es publica ara per primera vegada (fig. 2).

⁹ «La resta de la zona arqueològica la formen una sèrie d'estructures absidals que es van adossant de forma anàrquica i que semblen conseqüència de diferents i sensibles modificacions a l'obra original» (cursives nostres). Gabriel Pons, *Anàlisi espacial del...*, op. cit., p. 178.

¹⁰ Vicente Lull, Rafael Micó, Cristina Rihuete i Roberto Risch, *La cova des Càrritx y la cova des Mussol. Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca*. Barcelona/Menorca: Consell Insular de Menorca, 1999, p. 61. Vicente Lull, et al., *Cerámica talayótica...*, op. cit., p. 17.

¹¹ Bartomeu Salvà i Jordi Hernández-Gasch, «Los espacios domésticos...», op. cit., p. 304.

¹² Els treballs varen ser promoguts i finançats per l'Institut Balear de Natura (IBANAT), gestor actual de la finca pública de Son Real (https://ca.balearsnatura.com/parque_natural/finca-publica-de-son-real/), i es varen dur a terme amb el concurs de la Brigada de Patrimoni del Consell de Mallorca. Jordi Hernández-Gasch, Margalida Munar i Bernat Burgaya, *Informe preliminar / Memòria científica del projecte de manteniment i gestió de jaciments arqueològics: Es Figueral de Son Real (Santa Margalida, Mallorca). Any 2015*. En línia: <https://www.academia.edu/42107462/> (31 de desembre de 2020).

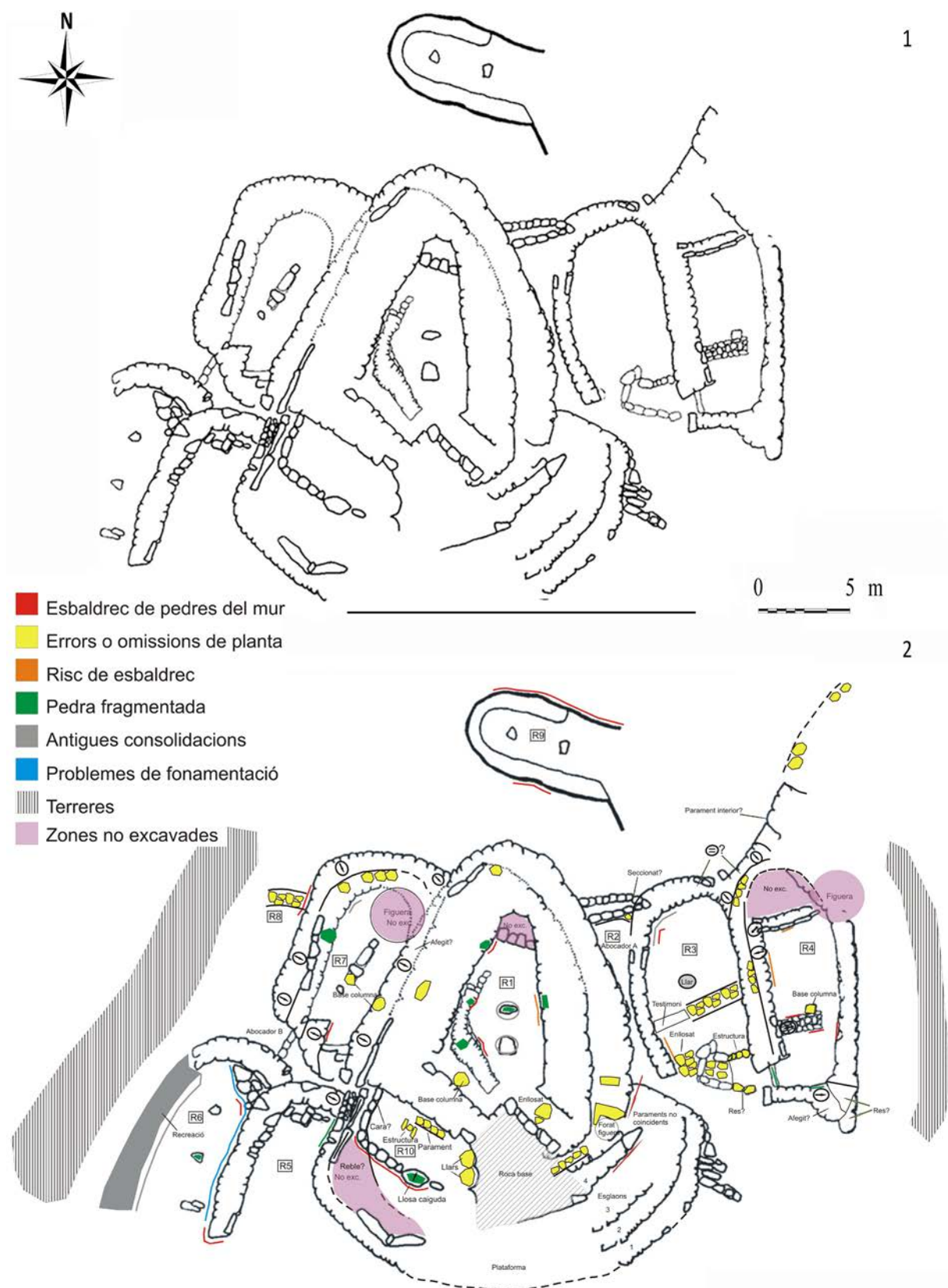

Figura 1. A dalt, plànol original (Font: Guillermo Rosselló Bordoy, Juan Camps Coll, *Excavaciones en el complejo...*, op. cit., fig. 2). A baix, plànol modificat segons les observacions fetes l'any 2015 (Font: Jordi Hernández-Gasch et alii, *Informe preliminar / Memòria...*, op. cit., plànol 2).

A més, es va obrir un sondeig (de 3,6 m per 1,25 m) en els rebles del mur perimetral del monument central i de l'aleshores *reforç*, *contrafort* o *esglaó* per l'est, amb l'objectiu d'obtenir una datació per al monument central (R1).

Una nova mirada al monument central (R1)

Els nostres predecessors ja havien notat que es va aprofitar la morfologia del turó per construir-hi el monument central elevat i que es repicà el substrat de marès per regularitzar el sòl, si més no a la cambra. Esmementaven ja l'existència d'un *sòcol* a l'est (FA 12) i de grans lloses a l'oest (FA 13), i que del mur exterior de la cambra a penes es conservaven restes. Es descrivia com de planta triangular amb tester corb, amb dues columnes a l'interior i un mur a l'oest de la cambra (FA 16), testimoni d'una reforma. Notaven l'atípic corredor d'accés lateral al sud-est, enllosat, formant esglaons —en l'actualitat no s'aprecia l'enllosat i només es reconeix un graó—, que enllaçaven amb una gran escalinata (FA 15) amb quatre grades, adjacent a la qual, pel nord, hi havia una mena de plataforma. Finalment assenyalaven que el retall per plantar-hi una figuera en el sòcol adjacent a la dita plataforma (UE-29) havia destruït el sistema d'accés al corredor d'entrada a la cambra, si bé el que és cert és que no l'afecta.¹³

Al sud de la façana principal es descrivia un espai que s'anomenà *plataforma*, la qual presentava un *contrafort* (FA 102) que es recolzava en un tram d'un mur de grans blocs verticals al sud i un altre tram d'ortòstats a l'oest (FA 101). A la zona d'aquesta plataforma s'esmentava un mur de tancament molt destruït (FA 106), que delimitava la zona de les tres llars talaiòtiques i de la posterior llar islàmica, damunt una de les llars anteriors.¹⁴

La intervenció de l'any 2020 ha permès identificar el parament intern de la façana lateral oest (FA 13) del monument central (R1) en el punt en què s'hi adossa la façana principal (FA 14),¹⁵ al sud, relació no observada amb anterioritat i certament estranya, atès que hom esperaria que ambdós murs estiguessin travats. Pel que fa al parament extern de FA 13, es pot apreciar certa identitat, pel material constructiu i l'alineació que segueixen, entre els grans ortòstats al nord i al sud, si bé a la part central hi ha una discontinuïtat. En aquest darrer punt sembla que s'observa una línia de parament reculada i alineada amb el bloc aparegut a l'angle sud-oest del mur, rere un ortòstat, cosa que obri una possibilitat remota que els ortòstats corresponguin a una reconstrucció del dit parament (fig. 3).

La continuïtat entre el parament extern del mur perimetral a l'absis es veu compromesa per una restauració, de la qual no teníem constància documental, amb pedres de menor mida envoltades de ciment mallorquí (fig. 3). Desconeixem el que s'hi va trobar originalment, però aquesta recreació sens dubte reforça una interpretació plasmada a la planta que a hores d'ara és més que dubtosa: la de l'existència d'un mur perimetral de la cambra encerclat completament per un esglaó de gruixa variable. Fins i tot un tram de mur suposadament del parament extern de la cambra a prop de l'absis, marcat amb línia discontinua a la planimetria antiga (fig. 1.1), no existeix, i les pedres que s'hi observen són part del reble del mur. Així, és probable que els ortòstats al nord-oest de FA 13 haguessin lligat amb el parament extern de l'element estructural (FA 12) que es troba per l'est adossat al mur de la cambra (FA 11) i que s'havia designat com a *sòcol* anteriorment (fig. 3).

¹³ Guillermo Rosselló i Juan Camps, *Excavaciones en el...*, op. cit., p. 116 i 117.

¹⁴ *Ibid.*, p. 117.

¹⁵ FA: *fet arqueològic*, referit a diverses unitats estratigràfiques que tenen un sentit estructural (és a dir, en aquest cas, les diferents parts que formen un mur). La numeració dels fets arqueològics de cada construcció és correlativa dins la desena que pertoca al número de recinte. Així, per exemple, tots els elements estructurals relacionats amb R1, inclosa l'escalinata, es numeren de FA 11 a FA 16 i els que corresponen a R4, de FA 41 a FA 45.

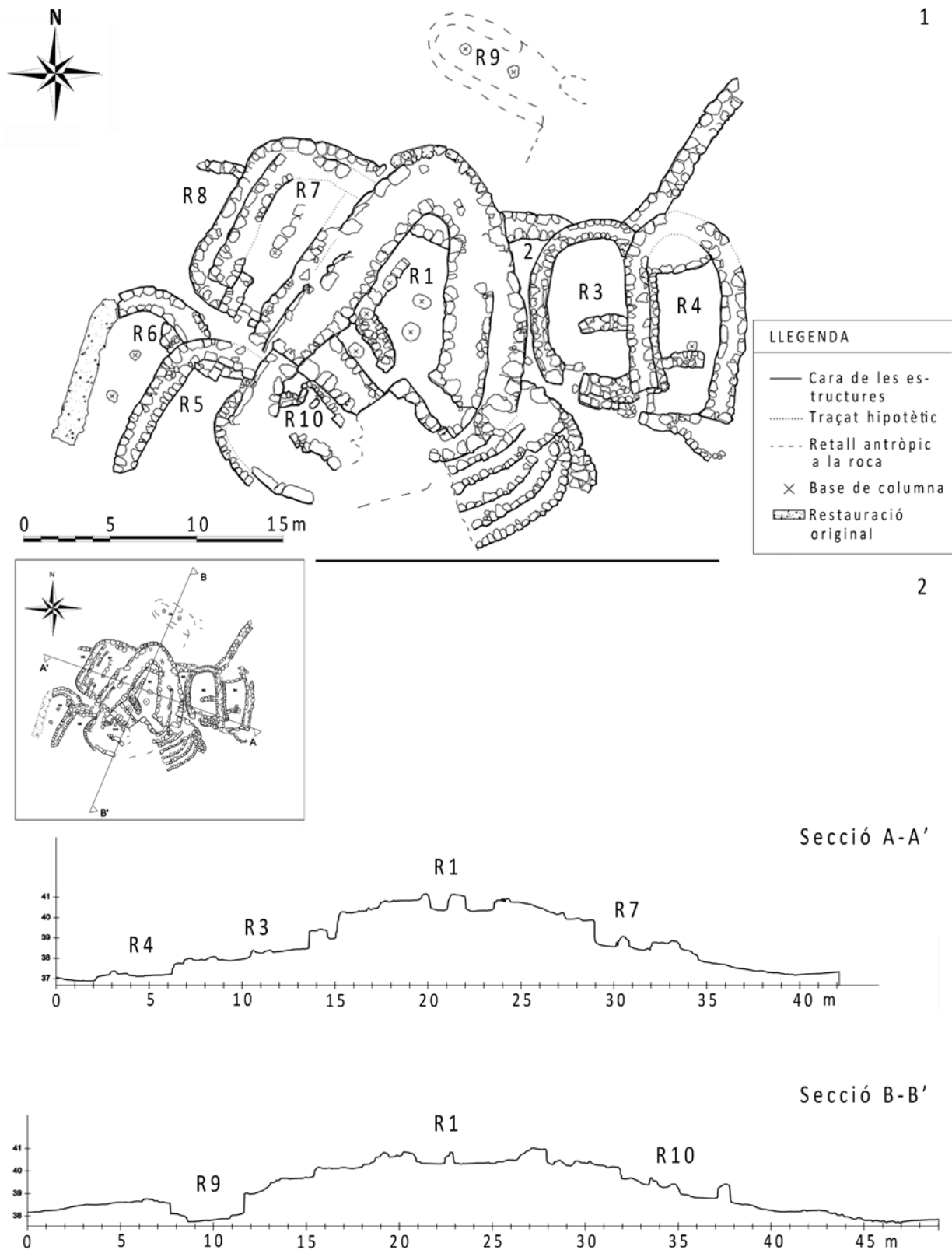

Figura 2. A dalt, nova planta del Figueral de Son Real amb indicació de número de recinte (R). A baix, seccions (Delineació de Jesús Saona Carrillo, sobre fotogrametria de Nicolau Escanilla Artigas) (Font: Jordi Hernández-Gasch, Margalida Munar, Bernat Burgaya, *Informe preliminar / Memòria científica de la intervenció arqueològica al poblat d'Es Figueral de Son Real (Santa Margalida, Mallorca)*. Any 2020. Expedient Patrimoni Històric del Consell de Mallorca: 488/2020. Codi del Museu de Mallorca: DA20/18. Palma, 27 de desembre de 2020, plànols 1, 3 i 4).

La cala efectuada damunt FA 11 i FA 12 ha permès observar el parament extern de FA 11 (UE 14), conservat entre una i dues filades i format per grans blocs. Aquest parament no arriba a l'absis, sinó que s'interromp al nord de la cala, mentre que pel sud es pot resseguir fins a l'accés a R1. S'ha observat també que la UE 14 es va construir damunt un esglaó d'uns 0,5 m practicat a la roca de base en retallar-la (UE-11),¹⁶ per la qual cosa aquest retall pareix vinculat a l'activitat edilícia (fig. 8 i 9). En relació amb el parament extern de FA 12 (UE 15), també està compost per blocs de mida molt grossa, d'aparell pseudoisòdom de filades aproximadament regulars, de les quals se'n conserven entre dues i tres. Rebleix el retall UE -11 i es recolza a la base del parament UE 14, tot cobrint-la.

Per la cura que mostra el parament UE 14 hom diria que es va fer per ser vist, de manera que suggereix que FA 12 hauria estat una decisió posterior. Tanmateix, no podem avaluar si aquesta decisió va ser presa en el mateix moment de la construcció anticipant problemes d'estabilitat. El fet que el parament UE 14 s'interrompi al nord i que el parament UE 15 de FA 12 —anomenat ara a efectes descriptius FA 11/12— sembli ser el que s'uniria al parament extern de R1 que s'observa a l'oest (FA 13) suggereix una modificació *ad hoc* o una rampa d'accés. En aquest cas, que la UE 14 desaparegui més endavant seria compatible amb el fet que, si bé no a la base, en alçada part d'aquest parament UE 14 fos vist.

Si bé la funcionalitat del parament UE 15 com a *contrafort* o *rampa* es pot debatre, no és tan evident que existís un esglaó i encara menys que tot el monument sigui una estructura esglaonada, com havíem proposat recentment,¹⁷ o que es disposi sobre una plataforma elevada,¹⁸ pel fet que el

parament extern de FA 12 (o FA 11/12) es podria haver unit al parament extern de R1 de l'oest del monument (FA 13) i perquè no existeix un esglaó en aquella banda on s'alça R7 (fig. 3). Una altra observació que dona suport a la inexistència d'un esglaó i que abonaria que constituís un reforç del mur FA 11 és l'adossament del parament de R2 (FA 21) a FA 11/12. Si es tractés del que queda d'una primigènia estructura *navetiforme* adossada a R1 i destruïda per R3,¹⁹ l'adossament no es pogué fer a un esglaó, sinó a un parament que tingués l'alçada suficient. Per contra, això no sembla tan compatible amb l'existència d'una rampa.

Tanmateix, FA 12 no pogué estendre's en tot el seu suposat recorregut, ja que hauria cobert l'accés a R1. La morfologia de l'escalinata (FA 15) suggereix que es tractava també d'un esglaó com a mínim a ca. 2,65 m de la perpendicular del corredor nord de l'accés, on la dita escalinata s'inicia. Això dona suport a la possibilitat que FA 12 hagués actuat de rampa d'accés al sòtil del monument central. Si bé no és una solució gens freqüent, en el talaiot de planta circular del puig Figuer s'ha descrit una possible rampa helicoidal, adossada al parament extern del talaiot en tot el seu perímetre i també en un segon anell, en secció de cercle, per l'oest. Mitjançant aquesta rampa es pujaria a un pis superior o sostre del talaiot.²⁰

Finalment, el material arqueològic trobat en el sondeig assenyala una diferència notable entre el reble del mur perimetral (FA 11) i el del *reforç* o *rampa* (FA 12). El primer està pràcticament

ben segur aquest aspecte (fig. 2.2), amb l'encimbellament del monument central, com tanmateix passa en altres estructures coetànies com el turriforme de ses Païsses, que és al cim d'un turó, i té les estructures domèstiques agregades al seu voltant.

¹⁹ Aquesta denominació, emprada per Rosselló i Camps, està recollida a Lluís Garcia, et al., *Diccionari d'arqueologia*. Barcelona: TERMCAT, Centre de Terminologia, 2009. En línia: http://www.termcat.cat/ca/Diccionaris_En_Linia/18/ (5 de desembre de 2021).

²⁰ David Javaloyas, Magdalena Sastre i Emmanuelle Gloaguen, «Memòria d'intervenció arqueològica al jaciment del Puig Figuer (Parc de Llevant, Artà). Campaña 2010», *MPC10-11, Memòria del Patrimoni Cultural. Intervencions autoritzades pel Consell de Mallorca*. Palma: Consell de Mallorca, 2013, p. 5. CD-ROM.

¹⁶ UE -: unitat estratigràfica negativa.

¹⁷ Maria Gelabert, Jordi Hernández-Gasch i Antoni Puig, «Updating knowledge: architecture, use and chronology of the Late Bronze Age stepped monuments in Mallorca», *Trabajos de Prehistoria*, 75 (1) (2018), p. 140.

¹⁸ Vicente Lull, et al., *Cerámica talayótica...*, op. cit., p. 38. Si bé no podem interpretar actualment R1 com a monument esglaonat, el perfil de tot l'assentament oferiria de

mancat de materials (dos ossos i 9 caragols terrestres), mentre que FA 12 n'ateny una xifra molt modesta, però comparativament molt superior: 87 restes de fauna vertebrada terrestre i 13 caragols terrestres. Ponderades les restes per cada 10 litres de sediment extrets, els ossos oscil·len entre valors dispars (0,03 i 1,06), mentre que els caragols presenten valors similars (0,13 i 0,16). En el cas dels vertebrats això du a pensar que durant els moments inicials de la construcció de l'estructura estratigràficament més antiga (FA 11 de R1) no hi havia restes de menjar ni femers a la zona, mentre que durant el seu transcurs i/o amb posterioritat, en iniciar la construcció de FA 12, aquestes restes ja s'havien anat acumulant. Tanmateix, una datació radiocarbònica antiga (RICH-29371) de FA 12 ho desmenteix (taula 1). La similitud en els valors dels caragols apunta a una presència natural en el sediment que s'abocava, més que a una aportació intencional.

Pel que fa a l'escalinata d'accés al monument elevat (FA 15), s'ha observat que és més complexa del que s'havia descrit i grafiat. Presenta fins a cinc esglaons, si bé hi ha indicis d'un possible sisè esglaó al nord-est, just a la base. A aquests graons s'ha de sumar FA 12, que en aquest punt de ben segur no podia tenir més alçada per tal de no bloquejar l'accés (fig. 3).

Tota l'escalinata, en forma de ventall, va ser encaixada en un retall (UE-19) a la roca de base que es troba al sud i que no havia estat notat amb anterioritat. La línia d'aquest retall coincideix aproximadament amb l'inici de la paret sud del corredor d'accés a R1 (fig. 3). En un gran bloc de FA 12 s'hi va fer un altre retall (UE-29) per plantar-hi una figuera ja en època contemporània (fig. 3 i 4).

A l'interior de la cambra de R1, s'ha observat la possible presència de tres bases de columna més (fig. 3). La seva existència explicaria per què les dues documentades en l'excavació dels anys seixanta es troben descentrades de l'eix de la cambra. A les seccions planimètriques les dues bases conegudes d'antic es representen falcades per pedres o

volades damunt la roca de base,²¹ tal com sembla succeir en la que hem identificat més a l'est, la qual aparentment descansa damunt sediment. Haurien recolzat sobre el nivell de *terra rossa* premsada que s'esmenta cobrint el pis de roca retallada.²² Això podria indicar tant una acumulació produïda de l'ús de l'edifici —o d'un edifici previ—, de manera que les columnes serien resultat d'una reforma important que inclogués una nova coberta, com un nivell constructiu de terra aportada per regularitzar el sòl, previ a la col·locació de les bases de columna. En aquest sentit, cal notar que el material d'aquest pis endurit presentava fragments de ceràmica molt rodats.²³

Al sud-oest del monument central, s'ha observat com una línia d'ortòstats a la *plataforma* que aparentment s'adossa al mur de la façana lateral oest de R1 (FA 13), línia també endinsada respecte del parament extern de FA 13. Constitueixen el parament extern d'un mur d'estructura tripartida (FA 101) que delimita R10, si bé l'excavació en va buidar el reble (fig. 3). El parament intern es va interpretar erròniament com a parament simple de l'àmbit que acullen les llars, els retalls a la roca per habilitar dues de les quals són encara visibles (UE-21). Aquest parament està format per blocs que descriuen una línia corba, mentre que els ortòstats del parament extern segueixen una línia recta i podrien tenir continuïtat cap als que es troben al sud de la *plataforma*, com ja Rosselló Bordoy i Camps assenyalaren.²⁴ Un esglaó o sòcol (FA 102) envolta tots dos possibles trams de FA 101 i, a diferència de les lloses presumiblement desaparegudes entre totes dues agrupacions d'ortòstats, té continuïtat i descriu una secció de cercle (fig. 3).

A l'interior de R10 s'ha notat que el parament adossat a la façana de R1 (FA 103), que tal vegada sigui un banc, s'associa a una estructura amb dues lloses en vertical (FA 104), que en un cas pareix que s'hi trava. FA 104 està construïda a una cota superior d'una possible plataforma a l'angle nord-oest del recinte (FA 105), entre el mur de R10 i la façana de R1. En el centre actual de l'àmbit

²¹ Guillermo Rosselló i Juan Camps, *Excavaciones en el complejo...*, op. cit., fig. 3.C i 3.D i p. 117.

²² *Ibid.*, p. 117 i 134.

²³ *Ibid.*, p. 137.

²⁴ *Ibid.*, p. 134.

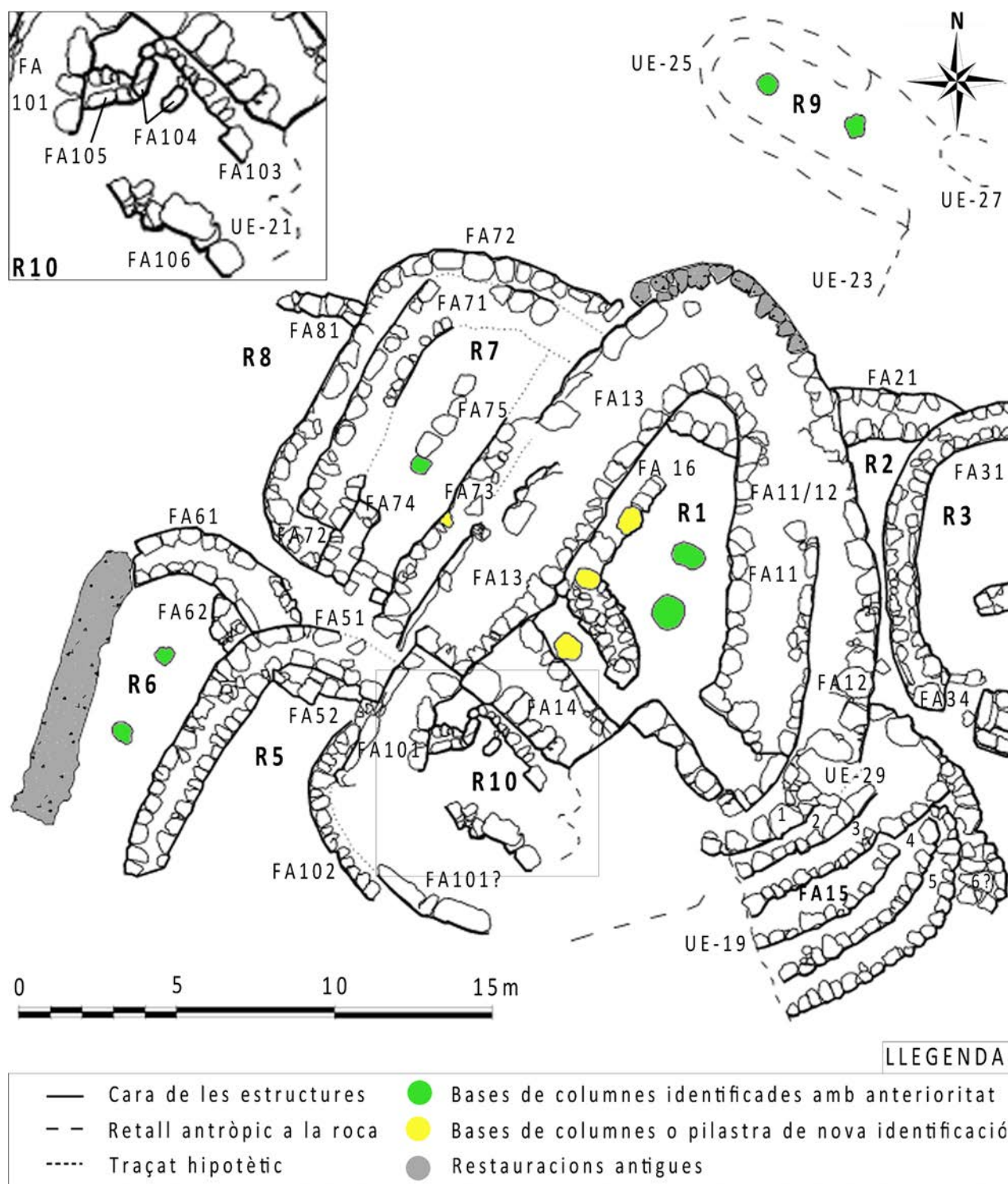

Figura 3. Detall de la part central i oest de l'assentament amb indicació de recinte (R), fet arqueològic (FA) i unitat estratigràfica negativa (UE-). En quadre superior dreta figura l'ampliació de R10 (Delineació de Jesús Saona Carrillo, sobre fotogrametria de Nicolau Escanilla Artigas) (Font: Jordi Hernández-Gasch al·li, *Informe preliminar/Memòria (...) 2020...*, op. cit., plànol 1, modificat).

Figura 4. Imatge aèria del conjunt monumental. En primer terme l'escalinata monumental de R1 (Fotografia de Nicolau Escanilla Artigas) (Font: Jordi Hernández-Gasch *et alii*, *Informe preliminar/Memòria (...) 2020...*, *op. cit.*, annex 4, foto 69).

s'observa un parament (FA 106), interromput per uns muntants coberts per una llosa plana d'incerta atribució cronològica i funcional. La cara d'aquesta estructura es troba al sud-oest i no pot correspondre al parament intern de FA 101 (fig. 3).

En l'actualitat no estam en condicions de donar una explicació satisfactòria a la morfologia i l'evolució de totes les estructures descrites, si bé se'n fa palesa la complexitat estructural i una evolució mal detectada amb anterioritat.

Una nova mirada a les construccions *navetiformes*

Pel que fa a les construccions *navetiformes* de l'est del monument, Rosselló Bordoy i Camps anotaren que es tractava d'una construcció amb dues cambres, la façana de les quals havia patit

modificacions o readaptacions, i que l'entrada (FA 33) de la cambra B (R3) era comuna amb l'entrada (FA 45) de la cambra A (R4) amb llinzar esglaonat d'un sol bloc —en l'actualitat dos. Esmentaven que A (FA 41 de R4) s'adossava a B (FA 31 de R3),²⁵ però més endavant se'n desprèn el contrari, com és el cas,²⁶ tot i que la planimetria presentada no ho mostra (fig. 1.1). Afegien que R4 presentava grans blocs del sòcol típic de les navetes i un absis apuntat, el qual es va prolongar amb un mur que a penes representaren a la planimetria (FA 92), i que existia un contrafort (FA 42) a l'absis i un muret transversal (FA 44) que separava dos àmbits, tot resultat d'una reforma.

²⁵ *Ibid.*, p. 115.

²⁶ *Ibid.*, p. 120.

De la cambra B (R3) indicaven que estava massa destruïda per conèixer-ne les característiques arquitectòniques, però que contenia una llar.²⁷

En relació amb la possible existència de R2, s'observa l'adossament del mur FA 21 a FA 11/12 de R1 i com certament pareix tallat per la construcció de FA 31 de R3. L'estat d'arrasament del mur FA 21 no impossibilita una lectura diferent, és a dir, que R2 s'adossés a R1 i a R3. No obstant això, el fet que aquest espai es definís com a abocador, atesa la quantitat de fems localitzats, però també pedres,²⁸ la curvatura del mur i la mateixa dificultat de construir el parament intern de FA 21 des de dins no ho suggereixen. Pel que fa a R4, l'edifici té una planta absidal. R3 s'hi adossà, tot compartint la banda oest del mur perimetral de R4 (FA 41) com a mur mitger, i sense que FA 31 arribés a tocar FA 11/12 de R1 (fig. 6). Aquest fet suggereix que FA 12 no havia tingut l'alçada d'un mur, si més no en el moment de construir R3, interpretació que impossibilitaria, si es retrotragué en el temps, l'existència de R2 com a recinte.

L'interior de R4 va ser notablement modificat per la construcció d'un mur transversal (FA 42) que va condemnar l'absis, per un revestiment intern (FA 43), que es lliga a FA 42, del mur longitudinal oest (FA 41), i molt probablement pel tancament de l'entrada amb un mur de façana (FA 45), tot habilitant un accés lateral, de manera que convertiren el *navetiforme* en una habitació rectangular compartimentada per un envà (FA 44). A R3 també s'observa una reforma que consisteix en la construcció d'un mur de façana que tanca l'antiga entrada al *navetiforme* (FA 33), si bé en aquest cas l'accés es va mantenir en aquest frontis i es va enllosar (FA 34). Possiblement l'espai intern es va compartimentar també en aquest moment amb l'aixecament d'un altre envà (FA 32) (fig. 6).

El darrer element estructural relacionat amb aquest conjunt és el mur FA 92 que s'adossa als absis de R3 (FA 31) i de R4 (FA 41), si assumim la unitat estructural dels dos trams que una endinsada en el mur assenyala (fig. 6). Com que R3 és el *navetiforme* més recent de tot el sector est, FA 92

hauria delimitat un espai en un moment encara més recent. L'excavació del nivell superficial ha permès comprovar que es prolongava cap al nord-est amb la presència d'alguna llosa plana més en el parament est col·locada damunt la roca de base. La interpretació de FA 92 dista de ser clara, però certament estableix un espai delimitat davant de l'accés a R9, mentre que a l'oest d'aquest espai el terreny ascendeix (fig. 6). Aquesta possible tanca pogué haver tingut una funció de corral en un moment avançat, si bé R9 té un banc corregut que pareix assenyalar un ús inicial com a espai de reunió, que ja varen notar els nostres predecessors.²⁹ Tot depenent de l'alçada del mur, FA 92 degué amortir el xaloc i el llevant. El mur FA 21 de R2, tant si s'adossa a FA 31 de R3 com si està tallat per la construcció d'aquest darrer, podria correspondre a un altre segment d'aquest presumible tancat.

R9 es va denominar com a *habitació nord* o *naveta* i va ser parcialment excavada (UE-25) a la pedra arenosa molt estratificada. Presenta un banc corregut, també retallat a la roca, i dos tambors de columna in situ. S'hi va trobar molta pedra a l'interior i els seus excavadors proposaren que existí una falsa volta per aproximació de filades sostinguda per les dues columnes centrals,³⁰ dos sistemes diferents per solucionar una coberta que no són compatibles. A més, cal notar que l'estructura tingué una part aèria, ja que el retall no té prou alçada (fig. 2.2), de manera que l'ensulsiada dels murs podria haver format aquest enderroc, possibilitat també plantejada pels mateixos autors.³¹

En aquest edifici s'han observat diversos retalls transversals a l'estructura pel sud, probablement resultat de l'extracció de lloses i blocs per a la construcció de l'assentament (fig. 6). En el límit sud-est existeix un retall (UE-23), perpendicular a l'eix longitudinal de la cambra, que podria correspondre a un encaix de la base d'un mur de tancament, si bé aquest retall es prolonga cap al sud. Per acabar, un darrer rebaix i condicionament a la banda de l'accés a nord-est (UE-27) podria marcar una entrada més restringida per murs desapareguts.

²⁷ *Ibid.*, p. 115-116 i 122.

²⁸ *Ibid.*, p. 122.

²⁹ *Ibid.*, p. 139.

³⁰ *Ibid.*, p. 118-119.

³¹ *Ibid.*, p. 122.

Figura 5. Imatge zenital del conjunt monumental (Fotografia de Nicolau Escanilla Artigas) (Font: Jordi Hernández-Gasch *et alii*, *Informe preliminar/Memòria (...) 2020...*, *op. cit.*, annex 4, foto 68).

Al sud-oest de R1 es varen descriure dues construccions absidals que Rosselló Bordoy i Camps no consideraren navetes pel fet de no tenir tots els paraments propis, sinó que eren murs corbs «en forma de gaiato».³² En aquest cas sí que esmentaren i grafiaren la reconstrucció amb pedra i ciment mallorquí de bona part de la façana lateral oest de l'*habitació D* (R6), a l'interior de la qual localitzaren dues bases de columna in situ (fig. 1.1 i 3). A la part interna de l'absis de l'*habitació C* (R5) alertaren de l'existència d'un contrafort (FA 52), més aviat una banquetta, i a l'angle nord-est de R6, tot i no esmentar-la, dibuixaren el que encara avui s'observa com una petita plataforma o pedrís

(FA 62) (fig. 3). La relació entre FA 51 de R5 i FA 101 de R10 pareix d'adossament, si bé caldria excavar per poder comprovar-la. L'absència de tancament al sud-est només s'explica per una destrucció del flanc est de R5 i una construcció més tardana de R10.

Al nord d'aquest conjunt es troba l'estructura segurament pitjor apreciada. Els nostres predecessors l'anomenaren i descrigueren com a *habitació de doble absis, doble planta absidal* o *planta arronyonada* (R7). Esmentaren que tenia l'entrada al sud, que l'accés era esglaonat i que presentava columnes internes amb un massissat posterior entre columnes fet amb un mur (FA 75). Pareix que en dibuixaren tres en l'eix longitudinal al centre del recinte (fig. 1.1), però només n'hem comprovat

³² *Ibid.*, p. 118.

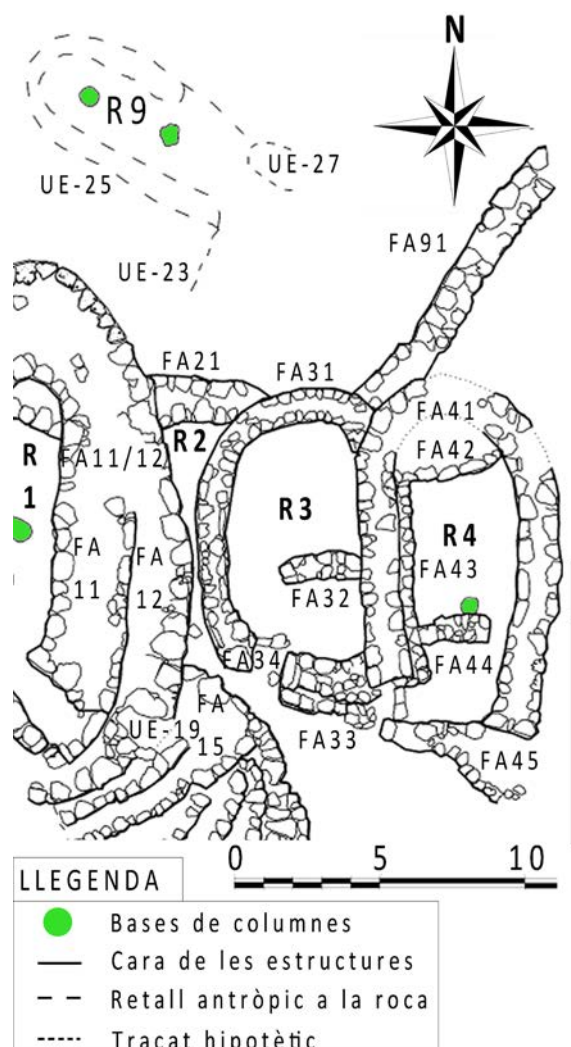

Figura 6. Detall de la part est del jaciment amb indicació de recinte (R), fet arqueològic (FA) i unitat estratigràfica negativa (UE-). (Delineació de Jesús Saona Carrillo, sobre fotogrametria de Nicolau Escanilla Artigas) (Font: Jordi Hernández-Gasch *alii*, *Informe preliminar/Memòria* (...) 2020..., *op. cit.*, plànol 1, modificat).

l'existència d'una (fig. 3).³³ En canvi, no s'esmenta el parament est (FA 73), que es grafia com a sòcol o contrafort del monument elevat, tot i que tampoc no es menciona en descriure el monument elevat.³⁴

El que s'observa actualment és un parament de traçat absidal (FA 71), el qual va ser reforçat per l'exterior (FA 72), a la inversa del que refereixen

els autors precedents, que consideren que hi ha un folre intern.³⁵ A la base de columna que hem distingit a l'interior de la cambra, n'hi hem d'afegir una altra envoltada per FA 73 (fig. 3 i 7). Aquest mur adossat a R1 restringí l'espai útil per l'interior i l'accés, el qual es va estrènyer també per l'altre costat amb un segment de mur (FA 74), adossat tant a l'obra primitiva (FA 71) com al seu reforç extern (FA 72). L'excavació de la zona nord-est on es troba una figuera aportaria sens dubte una clarificació de les relacions murals, en especial de la posterioritat del mur FA 73 respecte de FA 71, deduïda per l'existència d'una base de columna en el seu si (fig. 7).

Finalment, també vàrem observar un tram de mur (FA 81) que arranca del contrafort de R7 en direcció nord-oest/sud-est i que podria ser les restes d'un altre recinte (R8). Cal notar el fort arrasament de la banda oest que va provocar la desaparició de bona part del mur FA 61 de R6.

Figura 7. Detall de la possible base de pilastra atrapada pel mur FA 73 de R7 (Font: Jordi Hernández-Gasch *et alii*, *Informe preliminar/Memòria* (...) 2015..., *op. cit.*, annex 3, foto 15).

³³ *Ibid.*, p. 118.

³⁴ *Ibid.*, p. 116.

³⁵ També apunten que: «una alineación hace pensar que la cámara sufrió una readaptación que redujo el espacio interior utilizable, adosando al paramento interno primitivo un forro de piedra burdamente construido». *Ibid.*, p. 118.

La cronologia relativa del conjunt monumental: les relacions estratigràfiques murals i els materials arqueològics

Rosselló Bordoy i Camps varen establir el monument, les grades i probablement la plataforma com a nucli antic, al qual s'adossà R5 i R6, i varen considerar R7 amb total seguretat posterior a les dues anteriors, amb l'argument estratigràfic que l'entrada recolzava damunt l'absis de R5. Respecte de R3 i R4, les jutjaren posteriors.³⁶

Compartim l'opinió comuna que el monument central elevat és a l'origen de l'assentament, tot i que les relacions estratigràfiques entre les diferents unitats estructurals que el formen no sempre són clares o existeixen.

Pel que fa als materials de la cambra que aportin certa cronologia, en el nivell inferior (estrats IV i V), damunt la roca de base, es localitzà el que es descriu com a «força» ceràmica molt fragmentada *talaiòtica* i *pretalaiòtica*. Els perfils incomplets d'una olla exvasada amb decoració de mugrons, dos vasos carenats i una olla de perfil en S, a més d'una vora de tonell, s'han d'enquadrar entre el bronze mitjà i el bronze final,³⁷ de la mateixa manera que alguns petits fragments de vores girades, mentre que uns altres segurament ja corresponen a la primera edat del ferro.³⁸

En canvi, en el nivell que el cobria (nivell intermedi, estrats II i III) el material era abundant i atribuït majoritàriament a l'època *talaiòtica*, amb alguns fragments que es tenien per *pretalaiòtics*.³⁹ Algunes de les vores girades podrien correspondre a exemplars d'olla carenada de finals del II mil·lenni, ja que també existeix una carena,⁴⁰ i certa-

ment el vas troncocònic amb agafador horitzontal, que presenta decoració incisa de línies verticals entre l'agafador i la vora i que té paral·lels en un exemplar de l'illot dels Porros.⁴¹ El femer de R1 contenia materials de la segona meitat del II mil·lenni (un tonell) i de finals del II mil·lenni (una tassa amb agafador horitzontal),⁴² mentre que algunes vores girades o rectes podrien correspondre a exemplars de la primera edat del ferro.

Pel que fa a les relacions estratigràfiques de R5, sense més excavació no es pot apreciar si aquest recinte s'adossa a R10 o més aviat va ser destruït per R10, de manera que R5 i el posterior R6 serien construccions sense una relació estratigràfica de posterioritat respecte de R1. Tampoc no es veu en l'actualitat tal relació de posterioritat entre R5 i R7, el qual sí que s'adossa clarament a R1. Si existís l'adossament de R5 contra R7 s'efectuaria en el reforç (FA 73) vers el monument elevat que restringís l'entrada de R7.

En relació amb les ceràmiques de R5, hi ha exemplars *talaiòtics*, com s'assenyalà a la publicació original:⁴³ dos agafadors de monyó o de banyó i un fragment de vora amb agafador lateral corresponent a una tassa. A més, es publicaren diverses vores girades d'olla d'adscripció probablement *talaiòtica*.⁴⁴ A R6 el material era relativament abundant. En destaquen les olles de vora girada possiblement *talaiòtiques* i un agafador pitoide i una vora de vas troncocònic clarament *talaiòtics*.⁴⁵

A la capçalera de R5 i R6 per l'exterior davant l'accés de R7 es varen localitzar una acumulació de materials de cronologia *talaiòtica*, com olles pitoides, olles globulars amb decoració de botons i mugrons i vasos troncocònics.⁴⁶ Es tracta de mate-

³⁶ «El bello paramento Este del monumento elevado, de bloques regulares muy bien cortados, no habría sido construido para servir de pared medianera con el absidal vecino (cámara B). Es más, los constructores de esta última cámara no la adosaron al monumento elevado, aunque tampoco le dieron gran importancia, ya que el espacio entre una y otro fue convertido en escombrera» *Ibid.*, p. 119-120.

³⁷ *Ibid.*, fig. 20.1, 20.2, 20.5, 20.4 i 21.6, i p. 134 i 137.

³⁸ *Ibid.*, fig. 21.1 i 21.4. Classificam els fragments a partir dels dibuixos a les làmines de materials, sense haver accedit al material conservat al Museu de Mallorca.

³⁹ *Ibid.*, p. 134.

⁴⁰ *Ibid.*, fig. 18.14.

⁴¹ Jordi Hernández-Gasch i Joan Sanmartí, «Contextualització de datacions radiocarbòniques, estratigrafia i fases cronològiques del jaciment de les edats del bronze i del ferro de l'illa des Porros (Santa Margalida, Mallorca)», *Materialidades. Perspectivas actuales en cultura material* 6 (2020), fig. 10.1.

⁴² Guillermo Rosselló i Juan Camps, *Excavaciones en el...*, *op. cit.*, p. 137 i fig. 22.2 i 22.6.

⁴³ *Ibid.*, p. 129 i fig. 13.1-13.3.

⁴⁴ *Ibid.*, fig. 12.1 a 12.7.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 129 i 131, fig. 15.13 i 15.17.

⁴⁶ *Ibid.*, fig. 28.1-28.3 i 28.s/n

rial abocat in situ, sense exposició a la intempèrie, atès que el material va remuntar proporcionant, fins i tot, un perfil sencer.⁴⁷

En canvi, els materials de R7 varen ser ben escadussers. Es tracta de vores girades, una decoració de banyó i un vas troncocònic, probablement de la primera edat del ferro.⁴⁸

La posterioritat dels elements interns de R10 (FA 103, 104 i 105) respecte de R1 és incontestable (fig. 3), però no és tan evident la relació del mur FA 101 respecte del mur oest de R1 (FA 13), posada també en dubte per l'adossament de la façana de R1 (FA 14) a FA 13. Això es traduiria en una hipotètica estructura precedent (R1-R10), parcialment emprada per R1 en construir aquesta façana. En tot cas, l'accés lateral i les grades (FA 15) són una construcció unitària respecte del que hem definit com a R1.

Els materials de R10 s'agrupen entre el nivell de la foganya d'època islàmica i el nivell de les tres foganyes *talaiòtiques*, entre els quals s'han trobat fragments de filiació *pretalaiòtica*.⁴⁹ Es tracta d'olles globulars de vora exvasada amb mugrons i un vas hemisfèric amb digitacions del bronze mitjà,⁵⁰ si bé també hi ha una tassa amb agafador del bronze final⁵¹ i vores girades d'olles i vasos troncocònics de vora engruixida d'adscripció talaiòtica, a més de banyons pitoides.⁵²

Un element estructural, adossat també a R1, és el mur FA 21 de R2. Pareix seccionat per la construcció de FA 31 de R3, si bé no és impossible que FA 21 s'hagués adossat a R3, el qual és, en tot cas, posterior a R4.

La cronologia dels materials de l'abocador consignat a R2 s'enquadra entre el bronze mitjà, per la presència d'un tonell i possiblement d'una olla globular exvasada de llavi apuntat amb deco-

ració de mugrons i una olla carenada,⁵³ i la primera edat del ferro, representada per vores girades, vores rectes de vasos troncocònics i, sens dubte, les olles pitoides,⁵⁴ passant pel bronze final (tasses amb agafador).⁵⁵ La diversitat cronològica dels materials no desfà la incertesa de la relació estratigràfica: si haguessin estat continguts en diversos estrats, indicarien un origen antic de R2, si bé els materials del bronze mitjà caldria considerar-los incorporats d'altres bandes per la datació més recent de R1 i la relació física de posterioritat entre FA 21 i FA11/12. Si haguessin format part d'un únic estrat, és evident que la formació seria recent, en consonància amb el darrer ús de R3 i R4, i que hauria incorporat remoció de terres que continguessin els fragments més antics, si bé els únics perfils sencers o quasi sencers reconstruïts a partir de diversos fragments pertanyen justament a peces antigues.

Els materials que provenen de R3 i R4 són similars, i destaquen per l'antiguitat sengles vores de tonell,⁵⁶ si bé també s'hi troben elements clarament més recents: a R3, un monyó pitoide talaiòtic⁵⁷ i, a R3 i R4, petits fragments de vores girades corresponents a olles de capacitat diversa de finals del II mil·lenni o inicis del primer.⁵⁸ Tanmateix, cal recordar que tant R3 com R4 presenten reformes de les entrades i dels interiors.

El darrer edifici, que queda desvinculat de R1, és R9. S'havia considerat coetani a la resta de les estructures,⁵⁹ tot i que pràcticament no va donar material moble que en permetés l'enquadrament cronològic. Entre els escassos materials localitzats a l'interior hi ha una vora girada engruixada de

⁴⁷ *Ibid.*, fig. 23.1, 25.2, 28.9 i 28.s/n. Cal notar que la làmina de material es refereix erròniament a l'abocador A, com es pot comprovar a la crida en el text: *Ibid.*, fig. 28 i p. 139.

⁴⁸ *Ibid.*, fig. 30.2-30.4 i 30.6.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 147.

⁵⁰ *Ibid.*, fig. 34.1, 34.2 i 34.4.

⁵¹ *Ibid.*, fig. 36.4

⁵² *Ibid.*, fig. 36 i fig. 38.1-38.6.

⁵³ *Ibid.*, fig. 22.2, 23.1 i 23.5.

⁵⁴ *Ibid.*, fig. 24, 25. 3, 25.4, 27.2.

⁵⁵ *Ibid.*, fig. 22.6, 25.1 i 25.2.

⁵⁶ *Ibid.*, fig. 6.3 i 7.1.

⁵⁷ *Ibid.*, fig. 9.3.

⁵⁸ *Ibid.*, fig. 6.4-6.6, 7.6 i 7.7.

⁵⁹ Per «las semejanzas que estructuralmente presenta con cuevas artificiales pretalayóticas». *Ibid.*, p. 120. Al mateix temps Mascaró Pasarius apuntava en relació amb aquesta estructura: «posiblemente nos encontremos ante un espécimen clave de la evolución morfológica de la cueva de planta de herradura alargada [...] al naviforme y a la naveta». Josep Mascaró Pasarius, *Corpus de toponimia de Mallorca*, IX. Palma: Promocions (1986 [1952-1962]), p. 2675.

clara adscripció talaiòtica i una vora bisellada que podria ser més antiga.⁶⁰ En tot cas, el mur FA 92, adossat probablement tant a R3 com a R4 tot estructurant l'espai davanter, podria testimoniar l'ús de R9 en un moment avençat de l'assentament.

Conservadorisme o progressisme de la comunitat des Figueral: la cronologia absoluta

Rosselló Bordoy i Camps varen presentar al X Congrés Nacional d'Arqueologia —que va tenir lloc l'any 1967 a Maó—⁶¹ els resultats de les datacions radiocarbòniques, els quals varen ser publicats aquell mateix any pel Museu de Mallorca i dos anys més tard a les actes de l'esmentat congrés i en una revista.⁶² Es recolliren de nou a la mateixa memòria de l'any 1972. Ambdues mostres de carbó provenien del monument central, una —mostra 8, expressada com a 1050±120—, de l'escombrera, i l'altra —mostra 9, expressada com a 1010±80—, d'un nivell de cendres.⁶³ Els codis de laboratori —que no publicaren— són Y-1857 i Y-1856, respectivament. Com ja va notar Rafael Micó,⁶⁴ Y-1857 es va publicar reiteradament amb un data radiocarbònica i una desviació estàndard errònies —1050 BC en comptes de 970 BC i 120 en comptes de 80, respectivament—, també en

publicacions posteriors, en les quals ja s'aporten les medianes del calibratge.⁶⁵

A partir d'aquestes dates i dels materials arqueològics comparats amb altres jaciments excavats els anys seixanta es va postular un ús en el darrer terç o darrer quart del II mil·lenni, amb una construcció anterior sense precisar i un abandonament cap a l'any 1000 a. n. e.⁶⁶

Si bé les dades existents no eren gens conclusives quant a la cronologia, alguns autors han suggerit una ocupació en els darrers dos segles del II mil·lenni, tal vegada fins a inicis del I mil·lenni.⁶⁷ En canvi, altres autors apuntarem a una construcció en el segle XIV a. n. e. i un abandonament a finals del II mil·lenni o inicis del I mil·lenni.⁶⁸ Més recentment vàrem incloure aquest assentament dins el fenomen de les estructures esglaonades entre els segles XI i X a. n. e.⁶⁹

La concreció cronològica segueix sent essencial per dilucidar el caràcter precursor o arcaïtzant del conjunt arquitectònic de *navetiformes* —més enllà del monument central— i de la comunitat que el bastí. A fi de respondre aquest interrogant es va efectuar un únic sondeig que afectà tant el mur perimetral de R1 (FA 11) com el seu suposat contrafort (FA 12), a la recerca de mostres per datar (fig. 8 i 9). La cala va romandre físicament dividida en dues pel parament extern (UE 14) de FA 11: sondeig 1.1 en l'espai que ocupa el reble de FA 11 i sondeig 1.2 en el reble de FA 12 (fig. 8.2).⁷⁵

⁶⁰ *Ibid.*, fig. 29.2 i 29.5.

⁶¹ *Ibid.*, p. 160.

⁶² Guillem Rosselló, William H. Waldren i John S. Kopper, *Análisis de radiocarbono en Mallorca*. Palma: Museu de Mallorca, 1967, p. 7. William H. Waldren, Guillem Rosselló i John S. Kopper, «Complejo norte de Es Figueral de Son Real», Congreso Nacional de Arqueología (X, 1967, Maó). Saragossa, 1969. William H. Waldren i John S. Kopper «Mallorca Chronology for Prehistory based on Radiocarbon Method», *Pyrenae* 3 (1967), p. 54.

⁶³ Guillem Rosselló, et al., *Análisis de radiocarbono...*, *op. cit.*, p. 7. Guillermo Rosselló i Juan Camps, *Excavaciones en el...*, *op. cit.*, p. 160.

⁶⁴ Rafael Micó, *Cronología absoluta y periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*. Oxford: Archaeopress, 2005, p. 198.

⁶⁵ Vicente Lull, et al., *La cova des...*, *op. cit.*, p. 54. Gabriel Pons, *Anàlisi espacial...*, *op. cit.*, p. 58. Aquest darrer atribuï també una desviació estàndard de 120 a Y-1856, com ja va fer vint anys abans Guillem Rosselló a *La cultura talaiòtica en Mallorca. Bases para el estudio de sus fases iniciales*. Palma, 1979, p. 191. I, encara sense calibrar, a Manuel Calvo i Bartomeu Salvà, *El bronce final...*, *op. cit.*, p. 57.

⁶⁶ Guillermo Rosselló i Juan Camps, *Excavaciones en el...*, *op. cit.*, p. 160 i 161.

⁶⁷ Vicente Lull, et al., *La cova des...*, *op. cit.*, p. 54. Vicente Lull, et al., *Cerámica talaiótica...*, *op. cit.*, p. 48. Rafael Micó, *Cronología absoluta*, *op. cit.*, p. 197.

⁶⁸ Bartomeu Salvà i Jordi Hernández-Gasch, «Los espacios domésticos...», *op. cit.*, p. 304.

⁶⁹ Maria Gelabert, et al., «Updating knowledge: architecture...», *op. cit.*, p. 140.

Taula 1. Resultats radiocarbònics existents per al jaciment —els dos darrers, inèdits—, calibrats amb el programari OxCal v4.4.4. (corba de calibratge IntCal 20).

Codi	Resultat C14 (BP)	Cal BC/AD 2σ	Mostra	Context	Interpretació
Y-1856	2960 ± 80	1406 (94,3 %) 978 951 (1,1 %) 936	Carbó	Nivell III de la cambra ⁷⁰	Construcció, refacció o (darrer) ús de R1
Y-1857	2920 ± 80	1383 (3,6 %) 1341 1311 (91,8 %) 909	Carbó	Abocador a la cambra ⁷¹	Ús posterior a la refacció de R1
Y-1858	990 ± 80	890 (95,4 %) 1220	Carbó	Foganya ⁷²	Ocupació medieval a R10
RICH-29371	3256±27	1612 (12,1 %) 1573 1565 (83,3 %) 1447	Fauna	Reble de FA 12 ⁷³	Os erràtic
RICH-29385	2851±23	1109 (95,4 %) 928	Fauna	Reble de FA 12 ⁷⁴	Construcció de R1

A la cala 1.1 i sota la UE 1 aparegué un estrat arenós de color daurat (UE 4) als dos terços de l'oest de l'espai i un nivell arenós amb component argilós de color fosc que el cobria en el terç restant (UE 3). Per sota de la UE 4 s'estenia un estrat de reble, compost per arena i pedres de mida XS a L

(UE 7),⁷⁶ que cobria al seu torn un nivell arenós amb grava i pedra de mida inferior a XS (UE 9), el qual contenia un nucli de sílex (DA20/18-09-1-1) amb diverses cares, resultat de l'obtenció d'as-cles.⁷⁷ La UE 7 assentava els blocs del parament intern (UE 13) del mur perimetral de R1 (FA 11), situat a una cota més alta que la UE 9, com sigui que el terreny presenta pendent. A la base de la cara interna del parament UE 14 es recolzaven unes quantes lloses i pedres de mida M i L (UE 12), col·locades damunt la roca de base retallada i en part damunt la UE 17. L'arena entre les pedres de la UE 12 venia probablement percolada de la UE 9, com l'únic fragment trobat d'os molt degradat.

Per sota de la UE 12 es trobava un darrer estrat (UE 17) de coloració ataronjada i pedruscall (d'entre 2 i 8 cm), que contenia un os pla de mesofauna (coordenat 5; RICH-29384). Dissortadament no conservava prou col·lagen i no es va poder datar. S'hi va localitzar també un fragment informe de ceràmica a mà (DA20/18-17-1-1) presumiblement de l'edat del bronze.

⁷⁰ Nivell (III), amb cendres i carbons, de l'interior del monument central (R1). Evidències de destrucció per sota de l'enderroc del nivell (II), de pedres planes. S'adossa al mur perimetral, la columna interior i el mur de la refacció i se situa damunt el nivell d'ús (IV), adossat també als elements estructurals esmentats. Aquest darrer nivell cobreix el pis de terra batuda (V) i, si bé s'adossa a les parets, va per davall la columna i reomple les enclotxes de la roca de base (VI). El carbó podria datar el sòtil caigut (original o de la reforma) o un moment del darrer ús i abandonament. Guillermo Rosselló i Juan Camps, *Excavaciones en el...*, op. cit., p. 124 i 160.

⁷¹ Abocador a la part posterior del mur que remodela la cambra elevada (R1). Damunt la roca i adossat al dit mur i al parament perimetral per l'oest. *Ibid.*, p. 160.

⁷² Fogar islàmic de R10. Guillem Rosselló, et al., *Análisis de radiocarbono...*, op. cit., p. 8.

⁷³ Nivell de reble del contrafort o rampa (FA 12) del monument central (R1), anterior a R2 i R3. Coordenat 12 de la UE18. Diàfisi de tibia d'ovicaprí. Totes les determinacions, així com l'inventari i l'estudi de la fauna, varen anar a càrrec de Lua Valenzuela.

⁷⁴ Nivell de reble del contrafort o rampa (FA 12) del monument central (R1), anterior a R2 i R3. Coordenat 4 de la UE16. Fragment de costella de mesofauna.

⁷⁵ L'excavació va anar a càrrec de Pablo Galera Pérez i de qui signa aquest treball. Jordi Hernández-Gasch, et al., Informe preliminar/Memòria..., op. cit.

⁷⁶ La mida de blocs i lloses de pedra correspon al següent: XS, a la mida d'un puny; S, a la meitat d'un full A4 (1/2 A4); M, a un full A4; L, a un full A3; XL, superior a un full A3 (>A3), i XXL, a grans blocs.

⁷⁷ Aportam la sigla dels materials dipositats al Museu de Mallorca per facilitar-ne ulteriors comprovacions.

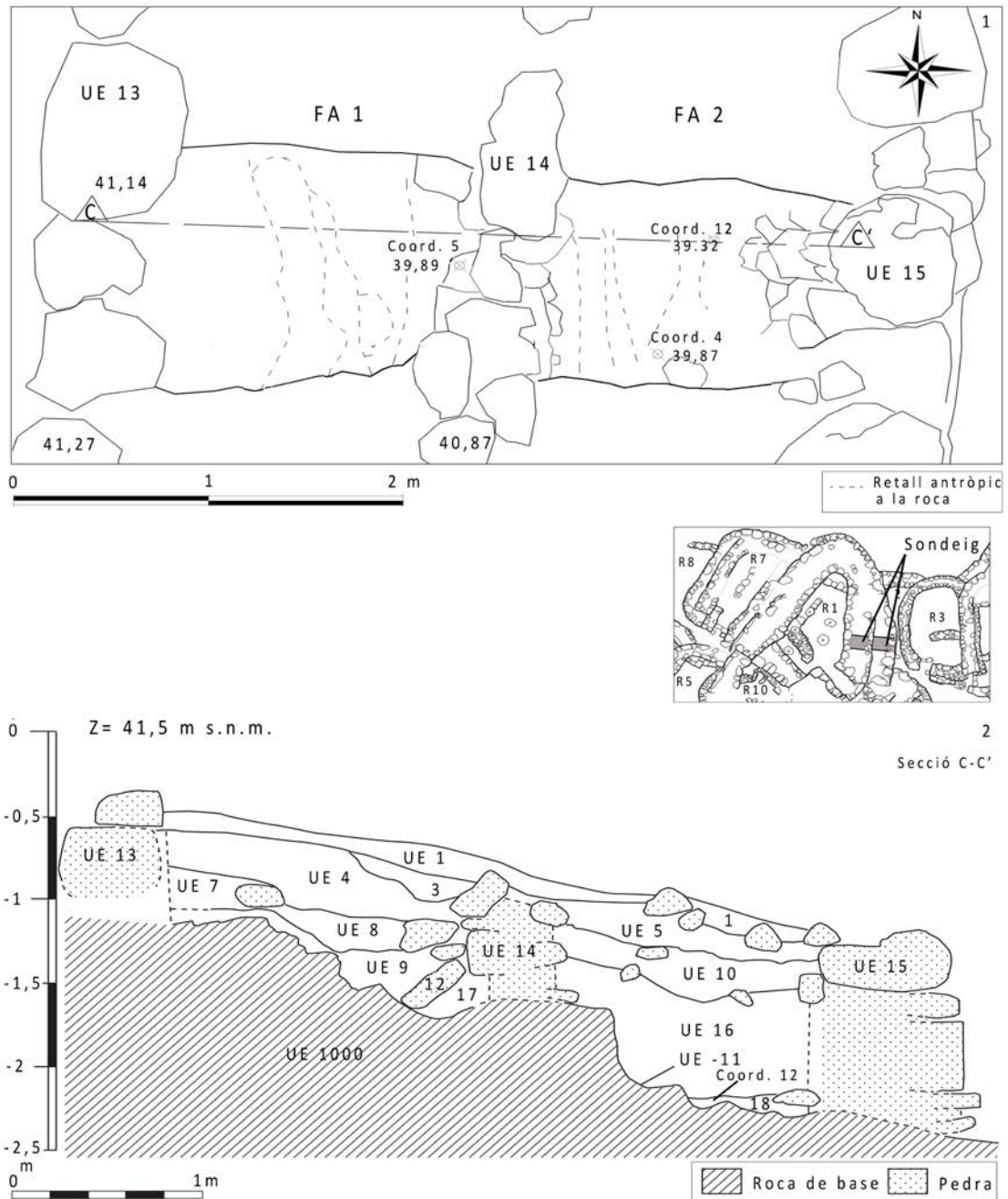

Figura 8. A dalt, cala practicada al mur F11 i reforç F12 del monument central (R1). S'hi observen els retalls a la roca i les mostres de fauna coordinades i seleccionades per datar radiomètricament, expressades per l'abreviació coord. seguida de número (Delineació de Jesús Saona Carrillo). A baix, secció de detall on es mostren les diverses unitats estratigràfiques enregistrades al sondeig (Font: Jordi Hernández-Gasch *et alii*, *Informe preliminar* (...) 2020..., *op. cit.*, plànols 2 i 5).

El retall a la roca que esglaona la superfície segurament es deu a l'extracció de blocs i lloses de marès (UE-11). La roca de base s'identifica com a la UE 1000 (fig. 8 i 9).

Pel que fa a la cala 1.2 i sota la UE 1 es trobava un reble de pedres de mida XS a M dins una matriu arenosa (UE 5) amb algun fragment de fauna. Subjacent hi havia un altre estrat (UE 10) de reble

Figura 9. Fotografia zenital del sondeig practicat al mur F11 (a dalt) i reforç F12 (a baix) del monument central (R1). S'hi observen els retalls a la roca de base (Fotografia: JHG).

d'arena i pedres de mida més grossa —majoritàriament de mides M i L, si bé també n'hi havia de mides XS i S. Les pedres estaven travades i a la matriu aparegué també fauna, sobretot en un mateix horitzó (cota de 39,98 m s. n. m.). Aquest nivell cobria un estrat arenós de color ataronjat (UE 16) similar a la UE 17, amb la qual connectava a través d'un forat en el parament UE 14. Contenia fauna en relativa abundància —uns quants fragments a la cota 39,90 m s. n. m.— i se'n va triar una

mostra per datar (coordenat 4; RICH-29385). També hi aparegué un punxó (DA20/18-16-2-108) d'os, sis fragments de ceràmica a mà de l'edat del bronze, dos dels quals pertanyents a vores de sengles olles de vora girada (DA20/18-16-1-1 i DA20/18-16-1-2), i un percussor de pedra arenosa de gra fi de color gris, dura i pesant, de 721 g de pes (DA20/18-16-1-7). Es tracta d'un mac allargat de 14,1 x 8,5 x 5,9 cm que presenta pèrdues de massa pètria per impacte en els dos extrems i un rebaix a un lateral, que tal vegada n'hauria permès l'emmanegament per ser emprat com a martell o maceta (fig. 10).

La UE 16 cobria tant la roca de base (UE 1000) retallada (UE-11) com un altre nivell sedimentari de color marró (UE 18), situat a l'interior del retall més inferior a la roca de base i adjacent al parament extern (UE 15) de FA 12. D'aquest darrer prové una altra mostra datada (coordenat 12; RICH-29371).

Els estrats de FA 12 presenten un índex elevat entre pedra i sediment (entre el 50 i el 56 % del total volumètric dels diferents estrats), mentre que, a la part del reble corresponent a FA 11, la pedra només assoleix entre el 20 i el 40 % en els estrats superiors, però del 50 % en els estrats de base. En conjunt, la diferència és ben eloqüent, vist que només hi ha un terç de pedres respecte del volum total a la primera estructura, mentre que ultrapassa lleugerament la meitat a la segona.

El fet que siguin els estrats superiors els més arenosos podria indicar un buidatge relacionat amb els treballs agrícoles o amb la mateixa excavació arqueològica precedent, tot i que aquest retall no s'ha detectat dins els sondejos

Les dues mostres que finalment han proporcionat una datació radiocarbònica provenen de FA 12, si bé hi ha motius per pensar, com s'ha argumentat, que és una construcció coetània a FA 11 i, en tot cas, prèvia a l'adossament de R2, R7 i R8, i ben probablement de R3 i R10. Els resultats es poden consultar a la taula 1.

Figura 10. Imatge del mac possiblement emprat com a maça (Font: Jordi Hernández-Gasch *et alii*, *Informe preliminar (...) 2020...*, *op. cit.*, annex 7, làm. 3).

Conclusió

Atès que les dues unitats estratigràfiques datades representen el mateix esdeveniment —el reble del mur FA 12—, ha de ser la mostra més recent la que el dati (RICH-29385). Aquest element estructural es converteix al nord en el mur perimetral de la cambra (FA 11/12) i, si bé s'havia proposat que es tractava d'un esglaó o que pogué haver servit de contrafort o reforç, hi ha alguns indicis per interpretar FA 12 com una rampa d'accés a un espai superior —el sòtil o bé un pis. En tot cas i independentment de les interpretacions funcionals, es pot afirmar que aquest mur i possiblement, per les raons estratigràfiques esgrimides, R1 en conjunt es varen construir devers els segles XI-X a. n. e. i en tot cas no abans de 1109 cal BC. La construcció dels navetiformes en aquelles dates és, doncs, del tot extemporània i denota una tradició molt arrelada de la comunitat que les va aixecar, ben diferent al que succeeix en assentaments coetanis com s'Illot, ses Païsses, Pula i Can Sec I i II,⁷⁸ que es mostren més rupturistes en la configuració estructural.

⁷⁸ Maria Gelabert, et al., «Updating knowledge: architecture...», *op. cit.*

La mostra RICH-29371, allunyada entre 338 i 684 anys de RICH-29385, si bé no data FA 12, no deixa de tenir interès, ja que aquest os erràtic testimonia una ocupació anterior de l'indret, plenament d'època navètica. Si prové d'una estructura anterior, tal vegada parcialment reutilitzada a R1, com l'hipotètic R1-R10, o d'activitats a la zona relacionades amb les navetes localitzades en punts propers al jaciment,⁷⁹ és un aspecte que no creiem que puguem respondre sense noves excavacions. En tot cas, els materials del nivell inferior (estrats IV i V), que ja foren considerats antics,⁸⁰ contenen materials del bronze mitjà i del bronze final, i l'estrat V és anterior a la construcció de les columnes. En canvi, els materials més recents del darrer ús i abandonament, episodis representats pel nivell intermedi (estrats III i II), són ja de la primera edat del ferro.

⁷⁹ La naveta més propera es troba a només 85 m en línia recta des del monument central a l'altra banda de la carretera Ma-12. Catalogada amb el codi 40/017, és ben visible per fotografia aèria després de llaurar el camp (ortofoto 2018 a <https://ideib.caib.es/visor/>). En aquest indret hem observat un fragment de ceràmica del bronze del tipus tonell.

⁸⁰ Guillermo Rosselló i Juan Camps, *Excavaciones en el...*, *op. cit.*, p. 137.

Els materials d'època *navètica* trobats tant a R2 i R10, adjacents a R1, com a R4 i possiblement a R3, aquest darrer també molt proper a R1, podrien indicar l'ús del cim del petit turó en aquest moment reulat, previ a l'edificació que hem definit com a R1.

Si bé hi ha algunes estructures que no tenen una relació d'adossament amb R1 ni directament ni per estructura interposada, com R4, R5 i R6, la mida i la disposició dels blocs són ben similars a les estructures que presenten tal relació (R2, R7, R8 i possiblement R3 i R10).

Els materials arqueològics publicats de R2, R3, R4 i R10 contenen materials del bronze mitjà i del bronze final i d'altres del primer ferro, però no els materials de R7, tots plenament talaiòtics, si bé cal notar la intensa reforma que varen patir R3, R4 i R7.

Pel que fa als recintes 5 i 6, s'observa l'adscripció talaiòtica de les seves ceràmiques, així com a

l'espai entre els absis d'aquestes estructures i R7. Aquest fet advoca no només per un ús sinó per una construcció recent de R5 i consegüentment R6, si bé estructuralment R5 romandria sense una solució de tancament per l'est.

L'estructura *navetiforme* semihipogea (R9), tot i aparèixer isolada, s'inscriu en un espai delimitat per un mur posterior a R3 i R4, que sembla testimoniar-ne l'ús encara en un moment recent. Els escassíssims materials trobats es poden inscriure a finals del II mil·lenni i en el primer ferro.

Sense poder concretar més precisament el final d'ús de cada estructura, el que de moment s'albira és el manteniment de l'ús de R1, amb les successives reformes interiors (FA 16), durant el període de reformes dels diversos *navetiformes* fins a l'abandonament de l'assentament a la primera edat del ferro. Si R1 mantingué la mateixa funció social des dels inicis fins a la fi és quelcom que escapa a la potencialitat interpretativa de les dades.